

HUBERT ILDIKÓ

A szellemi folytonosság érintkezési láncszemei

(KIS JÁNOS, BERZSENYI DÁNIEL ÉS
HRABOWSZKY DÁVID)

Tudományos folyóiratokat, különösen azok XIX. században induló évfolyamait, mindig érdekes és érdemes elfoglaltság böngészni, s erre egyre több lehetőséget kínálnak a digitalizálással olvasható példányok. Segítségükkel felfedezhetünk, megerősíthetünk olyan emberi, alkotói összefüggéseket, megláthatunk egymással érintkező szellemi erővonalakat, amelyekről sokszor csak sejtéseink lehettek. Egy-egy életút nyomába eredve felfigyelhetünk arra is, hogy a kisebb, földrajzilag körülhatárolható területen élők rokonsági, vallási hovatartozása, kulturális-körök érintkezési pontjai érzékeny meghatározói maradnak az adott személy tudományos, művészi pályáján akkor is, ha műveikre az idők folyamán ráakódnak az adott korszakra jellemzőbb hatások, stílusjegyek stb. és ez utóbbiak elfedik az előzőeket. (Csak zárójelben utalok Berzsenyi Dániel *Fohászkodás* versének evangélikus énekhagyományt követő verstani mintáira.¹)

Miközben tallózgató folyóirat böngészésem mostani célja Hrabowszky Dávid (1804–1863?) írásainak föllelése volt azért, hogy a még kéziratban lévő XIX. századi bückeburgi naplójának² olvasatát kiegészíthessem korabeli publikációival, személyéhez kapcsolódó más érintkezési pontokra is ráakadtam. Hrabowszky Dávidnak a jó tanáról/előadóról szóló szövegközlését ezért egészítettem ki Kis János hosszabb lélegzetű, ma is aktuális, rokon témájú írásával a mellékletben.

Hrabowszky Dávid, e nagyműveltségű, nemesi családoknál nevelői állást betöltő, jogi végzettségű, vers- és prózaíró férfiúról³ már többször írtam, most azokat az életrajzi mozzanatokot erősítem föl, amelyek – rövidebb ideig – a nyugat-magyarországi vidékhez kapcsolódtak személyét.

Hrabowszky művelt, könyvtárral rendelkező otthonból került – evangélikus papi dinasztia sarjaként – a soproni líceumba. Berzsenyi Dániel megismerését ezeknek az éveknek köszönhettem. A költő fiához, Farkashoz, mint iskolatársa vendégeként érkezett Hetyére, más alkalommal Niklára. Évekkel később, 1838-42 között írt bückeburgi naplójában így idézte fel Berzsenyi Dániellel kapcsolatos emlékét *Kölcsény emlékbeszéde Berzsenyi fölött* írásnak olvasásakor: „Niklán Berzsenyi az ülő foglalatosság ártalmait panaszoalta, mint olyant, amely nem fér össze a magyar ember vérmérsékletével.” Naplóírónk politikai nézetei kifejtésekor szívesen hozott versorokat Berzsenyi költészetéből. Czuczor Gergely hat évi várfogságra ítéléséhez ezt fűzte:

Szegény Czuczor' elítélése Berzsenyinek egy nyilatkozását juttatja eszembe. A' költésznek, mondá, csakugyan szép előjogai vannak. Ő büntetlenebb kimondhatja, mint mások, a' veszélyes igazságot. Az ő verseiben, – melyek pedig mind Censura' jóvá hagyásával jelendik meg, sok van, mi miatt ha köttetlen beszédben fejezi ki, bizonyosan lecsukatott volna.... Jámbor Berzsenyi, jó hogy már nem élsz, különben meg lennél czáfolva; nemzetiségünk vértanuinak számát magaddal szaporítanád.⁴

Ekkor fogalmazta meg Hrabowszky az Arany János által oly szépen kibontott gondolatot: a walesi bárdok és a magyar költői sors közti párhuzamról.⁵ Hrabowszky életének történéseit, utazásait, híres emberekkel való találkozásait stb. itthon és külföldön vezetett naplóiban emlékezet őrzéséül jegyezte fel azért, hogy alkalomadtán egy-egy őt érdeklő témát segítségükkel majd feldolgozthasson. Szerteágazó témájú feljegyzései érdekes adalékuul szolgálhatnak a kor politikai eseményeiről, közismert személyeiről. Meglehet, hogy diákkori naplójában, amennyiben volt és az meg lenne⁶, több feljegyzést is találhatnánk Berzsenyi Farkasnál tett látogatásairól, mint ahogy később, egyetemjárásának idejéről. (Lásd 2. számú melléklet!)

A *Felső Magyar Országi Minerva*, 9–10. évfolyamaiban⁷ az *Emlékképek némelly híres férfiakról*. című írásában remek portrékban mutatta be azt a kilenc személyt, akikkel tanulmányai során, tudatosan megtervezett találkozásaikor megismerkedett. Tanárai között volt például a természettudós Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840), akinek az előadásait a Hrabowszkyknál harminc évvel idősebb Kis János is hallgatta egykor, 1791 táján.⁸ S ugyancsak Kis János az a személy, aki egyik alapítója volt a *Sopronyi Magyar Társaságnak*, s annak az első magyar diák-önképzőköri körnek, amelynek lelkes tagja, majd társelnöke lett gimnáziumi éveiben Hrabowszky Dávid. (Csak emlékeztetőül: a szakirodalom Berzsenyi Dániel költői felfedezését Kis János evangélikus lelkészhez⁹ kapcsolja.)

Kis Jánosnak, Berzsenyi Dánielnek, Hrabowszky Dávidnak és másoknak az azonos vallásban neveltetés, hasonló iskolázottság, olykor a szűkebb határu szülőföldön élés egyértelmű magyarázatul szolgálhat alkotópályájuk, vagy egy-egy művük megközelítéséhez. (Vissza utalok Berzsenyi Dániel *Fohászkodás* című versére, amit a költő Kazinczy javaslatára sem vett ki megjelenésre válogatott kötetéből.)

Berzsenyi Dániel kötődése Vas megyéhez ünnep az itt élők szívében. Kis János és Hrabowszky Dávid egy-egy, mellékletben közölt írásával kér helyet e számontartásban. Tudósról, tanárról való töprengéseik talán a ma emberét sem hagyják érintetlenül. (1. és 2. számú melléklet)

1. SZ. MELLÉKLET

Kis János *A' Tudományokkal foglalatzkodók' örömeiről 's bajjairól*,¹⁰ írása 1825-ben, „régén” jelent meg. Jólesett írásában ráismerni a már ókorban megfogalmazott tudósi mércére, (az ész mellett a szív, érzelem, erkölcs, talentom stb. erejére) – vagy arra felfigyelni, hogy a magányban élő igazi tudós ismérve nem a világi csillogás, hanem az, hogy *időkbéli legnemesebb, legkellemesebb 's legelmésőbb társalkodóktól van körül véve*. A szívet üresen hagyó beszédétől a mélységet kívánók már ekkoriban is tartózkodtak, mert ez messze vitt az igazi boldogságtól.

Kis János: A' Tudományokkal foglalatzkodók' örömeiről 's bajjairól

[251] *„A' kimívelt ember a' társalkodás által nyeri legnagyobb gyönyörűségét. A' főbb rangnak és gazdagságnak ezen köz törekedés', tárgyainak legfőbb becsek abban áll, hogy azoknak, kik velek bírnak, könnyebben lehetségessé teszik, a' legjelesebb' vagy legjelesebbeknek látszó emberekkel élni, s társalkodni.*

'S a' tudományok mit tselekesznek, ha illendőképpen gyakoroltatnak? Bévezetnek bennünket a' minden idők – és nemzetekbéli legnagyobb, vagy legalább legértelmesebb – emberek' társaságába. Ha szintén az a' nagy Író, kit olvasok, egészen le nem festhette is magát és emberi tulajdonságait az ő könyvében: legalább legérettebb, legmeggondoltabb és legtökéletesebben kifejezett ideájit hagyta-fenn abban. Bízást feltehetem felőle, hogy így beszélt ő barátjaival, mikor indulatjaitól legmentebb, mikor legszeretetre méltóbb volt. – Még az Írónak szíve, 's erkölcsi minéműsége is kitetszik némünéműképpen az ő írásaiból. Igaz, hogy lehet szép erkölcsi mondásokat előadnunk, a' nélkül, hogy azokat követnénk, és sokkal könnyebb okosan írni, mint élni. De valamely nagyobb munkában, kivált egy tüzes eszű gondolkodó, a' maga meggyőződését 's szíve tellyességét kiöntő 's nem mások' szavaival, 's gondolatjaival rakott Írónak munkájában lehetetlen, hogy az erkölcsök 's hajlandóságok is valamennyire ki ne tűnjenek, 's az Írókat úgy is mint embert meg ne esmértessék. A' legjobb könyvekre leginkább reájok vagynak nyomva azon nemzetnek 's időnek, mellyben irattattak, 's azon személynek, kitől származtak béllyegei; jól-lehet tagadhatatlan, hogy annak, a' ki ezen béllyegekre reájok akar esmérni, egy különös tálentommal kell birni, melly szerént a' részek után az egészt eltalálhassa, 's az ideákból a' gondolkodás' módját is felfoghassa.

De a' ki ezen tálentommal bir, 's egyszer'smind egynéhányat a' régi és új jelesebb nyelvek közül ért, melly boldogság az illyenre nézve, ha most Róma' s Görög'-ország' legjobb és legbölcsőbb emberei között járhat, azoknak szépen kifejezett érzéseiket 's észrevételeiket értheti, 's úgy szölván a' világot azon állapotban szemlélheti, mellyben az ezen Írók' idejekben volt, vagy legalább a' mint ezeknek lelkekben magát lefestette; majd ismét a' maga idejebéliekhez vissza térhet, 's magát a' minden csinos nemzetekbéli legtudósabb, legmélyebb gondolkodású s legelmésőbb emberekkel, kiket a' tanulni kívánó útas nagy fáradtsággal keres-fel, szobájában kedve szerént mulattathatja és taníttathatja.

Hányadik ember van olly szerencsés állapotban, hogy sok ollyanokkal lehessen személyes társalkodása, kik magokat észszel, erkölcsel 's bölcsességgel megkülömböztetik? melly sok sóttalan 's unalmas beszédű emberek' társaságát 's csevegését kell még azoknak is el[252]túrni, kik a nagy világban 's legfényesebb körökben élnek, 's kiknek legtöbb módjok van társalkodóikat megválogatni. Az igaz tudós, ha bár a világtól távol él is, az ő csendes magánjában, a minden időkbéli legnemessebb, legkellemesebb 's legelmésőbb társalkodóktól van körül véve. Ezek minden tartózkodás nélkül közlik vele gondolatjait 's az övéit szépítik 's gazdagítják. 'S ha a nagy Írók' lelke által tápláltatva 's elevenítve maga is tollat vesz kezébe, a jelen világot 's a jövődőt oktatni; – ha valamit ollyan alkot, a mi a tökéletességnek azon ideáljához közelít, mellyet lelkében ama remek munkák támasztottak: akkor a legnagyobb, 's legédesebb örömet kóstolja, mellyet az ember, mint értelmes valóság kóstolhat, – azt az örömet, hogy a szépet egyszer'smind érzi és teremti is, 's hogy mind maga nagy mértékben gyönyörködik, mind mások gyönyörűségét előlmozdítja – 's hogy magát a maga tökéletességével, a tárgyak' szépségével 's belső becsével, és az ezeknek kidolgozásából az emberekre nézve reménylhető haszonnal egyeránt mulathatja.

Hasonlítsuk össze az illyen ember' örömét, azoknak, kik a szerencse javait leggazdagabb mértékben birják, a fejedelmek' és udvari emberek' örömeikkel. Ezek is valamint amaz, leginkább két kútfőből, – azon tárgyakból, mellyek újság kívánásokat kielégítik 's nekik időtöltést szereznek, és az ollyan alkalmakból, mellyekben tehetségeiket kimutathatják, és másokkal látathatják, várják örömeiket. Leginkább ezen két indító ok, t. i. hogy kellemesen foglalatostkodtassanak és fáradtság nélkül 's könnyen foglalatostkodjanak, birja az embereket arra, hogy társalkodást keressenek; és ezen két dologból származik rendszerént az az öröm, mellyet a társalkodásban találnak. – De melly üres és semmire való tárgyakkal kéntelen sokszor az ollyan ember, ki csupán gyönyörködni akar, a szerencse' kedvese 's az Udvarok' kedvellője minden csillogása mellett is, lelkét foglalatostkodtatni! Melly unalmas és szüntelen előlkerülő, 's szívét üresen hagyó beszélgetés zeng minduntalan fülébe! Maga kíván e' mások által mulattatni? sokszor egész hetek alatt sem hall semmit, a' mit fontosnak tarthatna, vagy a' mi benne részvételt gerjeszthetne. Jóllehet szüntelen ollyan emberektől vagyon körülvéve, kik úgy tesznek, mintha ötlet mulatni akarnák, még is talám több napok' folytában sem jut általok értésére csak egy gondolat is, melly igazságával vagy elmésségével figyelmét magára vonhatná, csak egy elmélkedés is, melly ötlet oktatná, vagy értelmének és szívének másképp' kellemes tárgyat adna. – Maga kíván e' másokat mulatni? ritkán talál ollyan hallgatókat, kik neki arra alkalmat adni hajlandók volnának, még ritkábban ollyan társalkodókat, kik lelkét mozgásba hozni, 's esméreteit és elmésségét eleveníteni tudnák. Ha némelley eszes és lelkes emberek mind ezen csekélységek és hijánosságok között is megelégedni látszanak: vagy a' szokás vagy pedig, ha egyszer'smind hiúságon is kapók, a' boldogságnak külső, 's a' távolról nézőket megvakító színe teszi nekik azokat türhetőkké.

Ellenben a' tudományokkal híven, és buzgón foglalatostkodó igaz boldogsággal bír' nélkül, hogy annak külső színét csillogtatná. Ha oktatást keres, könyveiben nem lehet oktatást nem találnia; ha pedig másokat akar oktatni: egész nemzete, sőt a' maradék is

hallgatja ötet, mihelyt elég tehetséggel bír, tudományát mind a' kettőnek illendőképpen eleibe terjeszteni.

Igaz, hogy ez a' róza is tövisek között terem. A' tudományoknak is vagynak száraz és terméketlen tartományai, mellyeket az, a' ki esméretekhez akar jutni, nem kerülhet-el. [253]

Minekélőtte az értelemmel dolgozni lehetne, meg kell az emlékezet' tárbázát tölteni, 's a' munkához szükséges szereket fáradtsággal kell megszerezni. Előbb mint lelkem' sok nemzetek' Íróival társalkodhatik, meg kell azoknak nyelvét tanulnom. Azon Írók, kikből a' szükséges esméretek merítenem kell, nem mindnyájan olly nagy elmék, hogy egyszer'smind gyönyörködtetni is tudnának. A' tudós, 's bölcs is bizonyos mértékben rabja a' módinak és a' közönség' balvélekedésének. Ő is kéntelen némelly tanulásra érdemtelen dolgokat tanulni, hogy tudatlannak ne tartassék, 's hogy a' csekélységekben való járatlansága által hitelét a' nagyobbakban el ne veszéjtsé. Mihelyt valaki a' tudóságot választja hivatalának, tartozik a tudományoknak némely részeit csupán azért tudni, hogy azoknak haszontalan voltokról meggyőződjek, 's némelly Írókat csupán azért olvasni, hogy maga szemével lássa melly üresek.

Az is igaz, hogy a' test' nyugalma, melly a' tudósnál a' lélek' munkásával öszve van kapcsolva, mind a' test' egészségére, mind a' lélek' elevenységére nézve ártalmas; és bizonyos, hogy a' foglalatos élet, és a' társalkodás a' mennyiben úgy nézettetik, mint a' lélek' kimíveltetésének, és az örömmek kútfeje, ezen tekintetben a' tudományok' gyakorlását felül halladja, mert általa mind az értelem; mind az érzékek, mind a' lélek, mind a' test foglalatoskodtatnak. Az ülő és veszteglő élet-mód által, csak az nem veszi el lelke' elevenességét, a' ki ezt a' természettől nagyobb mértékben nyerte; 's az elme' tüzésnek kétszeresen kell abban égni, a' ki nagy Írónak született, mert különben a' csendes magányban könnyen elalszik.

De mindenütt így van a' dolog. Minden öröm, 's a' boldogságnak minden neme, bizonyos a' természettől adott, a' szorgalom által kimívelt, 's a' véle élésben a' virtus által kormányozott tehetségeket, 's tulajdonságokat kíván. A' nagyobb öröm nagyobb és ritkább tulajdonságokat tesz fel. Hála az Isteni gondviselésnek, hogy kevés emberek kéntelenek csak eggyetlen egy módon keresni boldogságokat; legnagyobb részén öszve kapcsolhatják, 's tartoznak is öszve kapcsolni, a' foglalatos életet, a' polgári hivatalokat, a' földművelést, vagy a' kereskedést a' tudományokkal. Azomban a' ki ezen utolsóknak igaz mivoltát csak valamennyire is megismerte, meg fog velem abban eggyezni, hogy azon boldogságnak, mellyben az emberi nemzet a' földön részesülhet, a' tudományok' egy nagy részét teszik."

2. SZ. MELLÉKLET

Hrabowszky Dávid, bár 1842-ben letette az ügyvédi vizsgáját, rövid ideig maradt e pályán, mivel azt túl bürokratikusnak találta. Már tanuló éveiben, hogy tanulmányai költségét elő tudja teremteni, különböző nemesi családoknál vállalt nevelői állást. Utazásai során sem csak az egyetemi előadások érdekelték, hanem az adott ország különböző iskolarendszere, vagy éppen javító-nevelőintézete, amelyet ha alkalma nyílt rá, meg is látogatott.

A szabadságharc híre Bückeburgban érte, ahonnan fellelkesülten írt 1848. május 23-án nyílt levelet Báró Eötvös Józsefhez, hogy felajánlja segítségét. Részlet a levélből:

Vegye Ön hazafiui érzelmem' hálás hódolatát, de evvel együtt egy-két igénytelen figyelmeztetést; nem mintha magamat olly fontos egyénnek érezném, hogy egy kormányzónak cselekvém reám tett hatásának nyilvánítását szükségesnek tarthassam; hanem minthogy; – hálás sorsom' Urának – azon kevés hazafiaknak vagyok egyike, – kiket már kora ifjuságok' éveiben, tudnivágyás és rendeltetésök megrögzött szokás' ellenére, az ősi tüzhelytől eltávolítva, – nem csak magyar föld' legkülönfélébb tájaira elvezeték, hanem Európa' mivel nyugatával is közelebből megismertetek ' ez által olly közvetlen tapasztalási kincs' birtokába juttaták minőre ez igény felszólításnál fogva hivatkozhat.¹¹

Hrabowszky jól átgondolt iskolaügyi vázlatát dióhéjban így foglalhatom össze: az egyetemen tanuló ifjak ne csak porosz képezdékét látogassanak; a külföldi tanulmányút ne két évig, hanem háromig tartson; a tanuló ifjú ne egy, hanem lehetőleg több, egymástól távol eső intézményben tanuljon; a külföldön tanulók negyed évet fordítsanak szakképezdék, romlott erkölcsű fiújavító intézetek megtekintésére; a tudományos intézetek látogatását tegyék mindenki számára kötelezővé!

Hrabowszky korabeli folyóiratokban megjelent írásai szerteágazó érdeklődéséről tanúskodnak. Éles szemű megfigyelő, aki a tudomány újdonságaira éppúgy kíváncsi, mint az emberi jellemre, viselkedésre.

Az alábbi szövegrészletben felvázolja az ideális tanár modelljét Jakob Friedrich Fries személyében. (Fries külső bemutatásától most eltekintek, jöllehet Hrabowszky érzéletes leírása szinte láttatja, élénk festi az ember külső látványát is.)

Hrabowszky Dávid: Emlékképek némelly híres férjfiakról írásából (Részlet Jakob Friedrich Friesről¹²)

Azon jeles oktatókhoz is tartozik Fries, a' kik nevendékeiket nem csupán a' köz teremekben kívánják látni. Mennél ritkábbá változott azon régi szokás, a' mellynél fogva Németország' egyetemeinek jeles férjfiái társalkodási viszokok által is kívántak béhatni az ifjakra; annál dicséretesb, hogy ő ezen szokásnak még mind ez ideig hódol. Azonkívül, hogy minden időben szívesen fogadja látogatóit, Koszoru (Kränzchen) név alatt rendel minden héten bizonyos órákat, tudományos czéloknak szentelve. Megjelenhetnek ekkor minden ifjak, kiket szorgalmas tanulékonyáguk vonzol; legyenek akár rendes hallgatói,

akár csupán olyanok, kik akármi egyes tárgyak eránt véleményét hallani kívánják. Lehet itten nemes tudományomju által buzdítottakat seregenként látni. Örömmel tapasztalhatni közöttök az egyetemnek legjelesb ifjait. Kiki felhozhatja tudományos kétésegeit, 's számolhat elosztásra. Számolhat pályája' homályosan maradott részlegeinek felderítésére. Rész-szerint egyenes feleletekben juttatja ekkor ifju vendégeinek a' kielégülést; vagy pedig a' feltett kérdés eránt magyarázattal kész feleleket kihallgatván, 's a' több rendű véleményeknek vitatási surlódásokban eszközendő kifejlődését bévárván, végre ugy szokja a' kérdés' szövevényét határozatával felbontani.

Hasznai az illy társasági oktatásnak kétségen kívüliek. Minő jeles alkalom adódik ilyenkor mindig az oktatónak, kitanulni nevendékei' tehetségeit, észre ven (801)ni a' fejlődő tehetségek' irányzatát, e' szerint alkalmazva az oktatási módot; továbbá kiszemelni a' hasonlítás' mintájában előbukott hiányokat, akár tanítás, akár tanuló részéről nyiladozzanak!

De mind ezeket nem tekintve kiszámíthatlan azon áldott befolyás, melly innét árad a' tanulóknak mind erkölcsi, mind pedig tudományos kifejlődésére. Az egyetemekre sereglő ifjak még ritkán érték el azon kort, a' melly állapotjok' mivolta miatt külső vezetőül már elhagyott 's szabad repkedésre bocsátott ifjak' erkölcsét csábok' ingere ellen tökélyesen elpánczelozhassa. Indulatok' zsoldjában van ekkor még rendszerint a' jónak érzése. Gyakorlása inkább ösztön munkálatu. Ellenben az életpályát alkotó elvek még vakok, hibázván számukra a' tapasztalás kalauzolása. Minő könnyű a' sikamlás az igy magára hagyott ifjúságnál! Ellenben minő jótékonyul megóvó az ifjú lélek' karakterének, ha erény-száltá társasági körben képeztetik! Biztos léte 's erősülése egyformán állandók. Azonkívül, hogy tudományos tekintetben ez a' legbizonyosabb, 's könnyebb mód, komoly bölcsességet gyakorlattal eleveníteni; tellyes hatalmu befolyással hat ki illy társaság az ifju elmére. Nem szenved kétséget, hogy ezen befolyást azok gyakorolhatják leghathatós minémiségben, kik az ifjak' tudományos fejlődését is intézik; – a' közönséges oktatók. Főképen hathatós lehet azoknak példája, kiknek jeles esméreteik, bölcs tapasztalásaik, oktatási készségük a' nevendékek előtt már köztanítás' leczkéiből tudva vagynak. Néma előadásban is hasznos lehet igy a' példa adás, mint hosszú erkölcsi oktatások. De elevenebb is lehet az illy néma előadás, mint a' könyvek' holt betűiben foglaltatott tanúságok' olvasása.

Igy lehet továbbá az egyetemi szabadsággal bíró ifjuságot ízetlen időtöltésektől elvonni, kicsapongó gyö (802)nyörűségektől 's bárdolatlanságtól megőrizni; a' mellyek egyikének mindig ki vagyon tételve, akár nagy 's népes, akár kicsiny városokban legyenek alapulva azon intézetek, a' hová felsőbb képzésök' elérhetésére[!] reményében küldetének szüléiktől. Szükségtelen, illy módu óvásbul hárámló áldott következeseknek, valamint a' tudományos behatásnak is bővebb fejtegetése. Csak azt említem még; tökélyetesebben meg nem felelhet céljának a' közönséges oktató, mint az ő közönséges leczkéinek illy pótlásával.

JEGYZETEK

- 1 Most csak egy, Életünk által közölt tanulmányt említék: SZELESTEI N. László, *Berzsenyi Dániel Fohászzkodása és az evangélikus egyházi költészet*, Életünk, 2011/1, 51–63.
- 2 HRABOWSZKY Dávid *büккеburgi naplója, 1848–1852*, Jénai Egyetemi Könyvtár, MsProv. f. 40.
- 3 HUBERT ILDIKÓ, *Hrabowszky Dávid Liszt Ferencről*, Magyar Zene, 1991, 333–336; Uő, *Hrabowszky Dávid Naplója (1848–1852) = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre és mások, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft, Budapest – Szeged, 1993, 775–783; Uő, *Hrabowszky Dávid és a Pozsonyi Magyar Társaság = Pozsony – Pressburg – Bratislava: A 700 éves város*, szerk. GYURCSÍK Iván, JÉGH Izabella, PAPP Zsuzsanna, Kalligram – Regio, Pozsony – Budapest, 1994, 202–209; Uő, *Reformkori portrék Hrabowszky Dávid kéziratot naplójából = Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*, szerk. SZABÓ B. István, ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1994, 132–143; Uő, *Hrabowszky Dávid (1804–1863?) levelei az 1848-as magyar kormányhoz = Ezredforduló: A Pápai Művelődéstörténeti Társaság millenniumi emlékkönyve*, szerk. HERMANN István, MEZEI Zsolt, Pépa, 2001, 193–204.
- 4 HRABOWSZKY Dávid *büккеburgi naplója*, (2. j.), 124.
- 5 „Egy angol király, hogy biztosabban bírhasa Walézt, megölette a’ bard-okat, a’ nép’ keblében szunynyadozó, a’ szabadság’ szellemével ugyanazonos érzet’ ápolóit. S valóban, Walez azolta Angliának békés birtoka. Tehát csak rajta, ujjászült Austria! Legalább a’ zsarnok tettek’ ujjászületéséhez remekileg értesz!” HRABOWSZKY Dávid *büккеburgi naplója*, (2. j.), 118–119. (Hrabowszky az ehhez hasonló politikai megjegyzései miatt zároltathatta Jénában naplóját. A magyar történelemhez megtalált analóg példa, Wales- és a magyarok történelme között, bizonyára nemcsak nagy olvasottságának, politikai érdeklődésének, büккеburgi tartózkodásának volt köszönhető.
- 6 Utalásaiból tudjuk, hogy más naplói is voltak.
- 7 Felső Magyar Országai Minerva, 9. évf. (Kassa, 1834, 3. és 4. kötet), 483–514, 765–803; 10. évf., 1835, I. kötet., 43–85. HRABOWSZKY Dávid, *Emlékképek némelly híres férjfiakról* [Mathisson, Lafontaine, Göthe, Hahnemann, Krug, Kries, Luden, Heeren, és Blumenbach, e’ kilencz férjfiak.] A melléklet szövegközlésében a zárójelben feltüntetett számok, e folyóirat lapszámait jelentik.
- 8 Kis Jánossal, mint egyházi elöljáróval más alkalmakkor is találkozhatott. 1829-ben például Szemere Pál lakásában voltak együtt egy nagyobb társaságban, naplója híradása szerint.
- 9 Rábaszentandrás, 1770. szeptember 22. – Sopron, 1846. február 19.
- 10 Felső Magyar Országai Minerva, 1825, 2. negyed, Hatodik füzet, 26, 251–253. A mellékelt szövegközlésben a zárójelben feltüntetett számok, e folyóirat lapszámait jelentik.
- 11 HRABOWSZKY Dávid *büккеburgi naplója*, (2. j.), 5.
- 12 Felső Magyar Országai Minerva, 9. évf., Kassa, 1834, 4. kötet, 800–802. – Jakob Friedrich Fries (Barby, Poroszország, 1773 – Jéna, 1843) matematika, fizika tanár, német filozófus, a német idealizmus kiemelkedő képviselője.